

Щербачук Н. П.

УДК 81'367.3

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОКАТИВНИХ СИНТАКСЕМ У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ-РЕПЛІК

У статті проаналізовано особливості функціонування вокативних синтаксем у семантично ускладненій структурі простих речень-реплік, з'ясовано морфологічні засоби вираження, семантичні варіанти цих одиниць, їх частоту вживання у діалогах.

Ключові слова: вокативна синтаксема, семантико-синтаксична структура, речення-репліка, ключний відмінок.

В статье проанализированы особенности функционирования вокативных синтаксем в семантически усложнённой структуре простых предложений-реплик, определены морфологические средства выражения, семантические варианты этих единиц, их частотность использования в диалогах.

Ключевые слова: вокативная синтаксема, семантико-синтаксическая структура, предложение-реплика, звательный падеж.

In the article it is analyzed of the special feature of the functioning of vocative syntaxeme in the semantically complicated structure of simple proposal- remarks. Are determined the morphological means of expression, the semantic versions of these units, their frequency of use in the dialogues.

Key words: vocative of syntaxeme, semantics-syntaxactic structure, proposal-remark.

Із середини ХХ ст. мовознавча наука все більшу увагу звертає на виявлення нових значень і функцій реченневих структур. У цей період науковці зосередилися на розгляді речення як основній синтаксичній одиниці мови, котрій властива комунікативна функція, яка безпосередньо пов'язана з іншими ознаками.

Природними умовами для актуалізації нової інформації є діалогічне мовлення, оскільки воно реалізує основну і первинну функцію повідомлення.

Необхідність озвучити будь-яку думку, констатувати факт дійсності, дати пояснення тому чи іншому явищу впливає на те, що носій мови добирає специфічні засоби і способи для реалізації власне моделі речення в мовленнєвій ситуації. На думку Ш. Баллі, щоб перевести мову в мовлення, необхідно виконати функцію актуалізації [1, с. 93].

Діалог здійснюється за певних умов, серед яких найголовнішою є наявність, як мінімум, двох співрозмовників. Специфічною рисою такої форми спілкування є її зверненість, тобто спрямованість на певного адресата, що виявляється за допомогою різних мовних засобів. До останніх відносять вокативні мовні одиниці, серед різновидів яких виділяють вокативну синтаксеми.

Історію її дослідження розпочав Ф. І. Буслаєв, який, указавши на деяку направленість таких одиниць, увів термін “звертання”. Наступні праці в цій царині позначалися великим діапазоном розходжень у поглядах. Однак у таких лінгвістів, як О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, О. С. Ахманова, А. М. Мухін та ін. не викликало суперечностей те, що в звертанні як особливому мовному засобі виявляється вокативність.

Своє бачення цього питання висловили Л. А. Булаховський, О. Г. Ветрова, І. Р. Вихованець, А. П. Володін, К. Г. Городенська, П. С. Дудик, Л. О. Кадомцева, І. К. Кучеренко, В. В. Михайленко, Н. О. Озерова, М. А. Олійникова, М. Я. Плющ, В. П. Пономаренко, Є. К. Тимченко, В. С. Храковський, К. Ф. Шульжук та ін. На сьогодні в українському мовознавстві комплексний аналіз мовних засобів апеляції здійснив М. С. Скаб [4].

Як зазначає О. Г. Ветрова, поряд із власне звертаннями багато лінгвістів виокремлюють вокативні речення, які також включають у себе назву адресата мовлення, але додатково до цього виражають різні емоції – “докір, жаль, картання, обурення” [2, с. 52].

Ми підтримуємо думку тих мовознавців (насамперед це позиція І. Р. Вихованця), які вважають, що вокативні синтаксеми являють собою специфічні субстанціальні синтаксеми, в яких нерідко морфологічна непохідність поєднується з семантико-синтаксичною ускладненістю. Ці синтаксеми сформувалися в результаті об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в одну ускладнену конструкцію. При цьому вокативна субстанціальна синтаксема стає пунктом семантико-синтаксичного ускладнення (злиття в ній функцій двох вихідних іменникових компонентів) [3, с. 186].

Ураховуючи стан дослідження, маємо на меті описати семантико-синтаксичну структуру простого неелементарного речення діалогічного мовлення із вокативними синтаксемами; з'ясувати особливості функціонування, морфологічні засоби вираження, семантичні варіанти цих одиниць, їх частоту вживання у реченнях-репліках.

Як зазначає М. С. Скаб, практично будь-який мікроконтекст (особливо усний) містить конструкції апеляції. Семантично та функціонально вони є досить однотипними і відповідно застосовуються мовцями автоматично, не потребують громіздкого і семантично надмірно перевантаженого маркування на поверхневому формально-синтаксичному рівні речення. Витворені в результаті семантико-синтаксичної конденсації спеціальні граматичні форми виразно й однозначно сигналізують про використання мовних одиниць для реалізації саме апеляційної функції мови [4, с. 138].

У реченнях-репліках засобом вираження вокативних синтаксем є кличний відмінок. Ядро функціонування цього відмінка становлять будови діалогу на зразок: – *Брате Местивой, одведи мене в монастир...* – наказав Солунець (Р. Іванченко); – *Дітоньки, не сваріться!* (В. Неборак); – *Дівчата, приберіть зі столу, – просить він байдужим голосом* (А. Тютюнник); – *Маланю, налий панові кави!* (Б. Лепкий); – *Катюзо, а відчини-но ворота!* – кричить до мене юнак (В. Лозинський). На слухну думку І. Р. Вихованця, у таких конструкціях предикатом і суб'єктом виступають мовець і його вольова дія на співрозмовника, а суб'єктом і предикатом іншої конструкції – співрозмовник і його потенційна дія [3, с. 187]. Тобто кличний відмінок набуває адресатно-суб'єктного значення і перебуває в позиції підмета. Вона є первинною семантико-синтаксичною функцією кличного (адресат вольової дії – потенційний суб'єкт дії), з якою корелює первинна формально-синтаксична функція підмета, що в сукупності утворюють вокативну синтаксему.

Ознака вокативності зумовлює певну лексичну наповненість цієї одиниці. У реченнях-репліках вона представлена значною кількістю варіантів. Однак ця ознака в той же час накладає деякі обмеження на сполучуваність вокативної синтаксеми з іншими елементами. Вони номінують осіб (істот).

У реченнях-репліках вокативні синтаксеми в основному реалізуються на матеріалі власних імен, які тільки називають особу, але не характеризують її. Наприклад: – *Людо, одведи його на горище, – наказав Величар* (Р. Іванченко); – *Добрине, мчи до настоятеля собору. – наказав Дмитро;* (В. Малик); – *Нелю, пошій спідницю людську, – не витримав* (А. Дімаров); – *Кунце, ти ж зрозумій мене! – вивів хрипко* (Є. Плужник); – *Остане, дай мені цигарку* (В. Яворівський).

Частовживаними в побудовах діалогу є вокативні синтаксеми, які виражаються іменниками назвами-осіб із узагальнювальним значенням. Найчастіше це слова на зразок *людоньки, брат, пані, товаришу, хлопче, тату, капітане, боярине, звірі* (у значенні нелюди), *лучники, чадо, загін, безумцю* та ін. Наприклад: – *Кияне, відчиніть ворота, – голосно загукав Добриня;* – *Звірі, не катуйте його! – закричав на весь степ Ілля* (В. Малик); – *Смерде, замовни! – гаркнув молодий чужинець* (А. Іванова); – *Котику, не продавай свій весільний костюм!* (А. Дімаров); – *Брат, кинь брудне діло... – вставив своє Роман* (У. Самчук); – *Чадо, зберись хутко в дорогу. – служник низько нахилив голову* (Р. Іванченко).

Нерідко в реченнях-репліках ці узагальнювальні компоненти поєднуються із займенниковими прикметниками та власне-прикметниками. На нашу думку, такі вокативи підкреслюють позитивно-індивідуальне ставлення мовця до об'єкта розмови, вказують на близькість із ним, крім того дають додаткову характеристику цієї особи з різних боків. Наприклад: – *Люба моя, не плач. – почав утішати Ілля* (В. Малик); – *Товаришу воєнний, не виражайтесь! – спалахнула секретарка* (А. Дімаров); – *Чада мої, поклонімося Богоматері!* (Р. Іванченко); – *Пустіть, люди добрі, на нічліг* (А. Іванова).

Вибір певної форми вокативної синтаксеми майже завжди прямо або опосередковано відображає ставлення до співрозмовника, що зумовлене різними чинниками. Це і вікова або соціальна ієрархія, і особисте ставлення до мовця, емоційний стан та ін.; вони роблять такі одиниці важливими елементами повідомлення.

Специфічною є незначна група слів, що виражають звертання до неістот. Такі елементи ускладнення надають реченням-реплікам смислової виразності і вживаються в переносному значенні. Наприклад: – *Дубе, прихили свої віти, – тремтячими губами прошепотів воїн* (А. Дімаров).

Таким чином, за допомогою вокативної синтаксеми не тільки привертається увага співрозмовника, але й, ураховуючи наказову інтонацію решти побудови, вона спонукає одного з учасників діалогу до швидкої реалізації певної дії. За допомогою цих слів вносяться нові додаткові елементи повідомлення як про мовця, так і про інші складники ситуації. Тому, на нашу думку, вони є одними із найважливіших компонентів побудов діалогу.

Реалізація типології ускладнених конструкцій з вокативними синтаксемами у діалогічних єдностях має свою специфіку.

За нашими даними, вокативні синтаксеми з первинною семантико-синтаксичною функцією кличного відмінка та первинною формально-граматичною функцією підмета в побудовах діалогу хоча і відзначаються певною поширеністю, однак не є частовживаними.

Семантика кличного в імперативних конструкціях є вихідною базою для формування його вторинних функцій, за допомогою яких будуються інші типи ускладнених речень-реплік.

Одним із наших завдань було з'ясувати частотність вживання в реченнях-репліках варіантів кличного відмінка. За основу беремо класифікацію І. Р. Вихованця про три види вокативних синтаксем, які виконують вторинні функції: 1) семантично складний кличний акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта, 2) кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-

синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи, 3) кличний однокомпонентного речення як конденсат суб'єктно-предикатної структури [3, с. 189].

В ускладнених конструкціях вокативні синтаксеми разом із базовим реченням, називаючи адресата, передають модально або емоційно забарвлену думку. Найчастіше це оклик, незадоволення, обурення, скарга, радість, прохання, докір, переляк, заборона та ін.

Аналіз джерельної бази засвідчує, що найуживанішими в реченнях-репліках є вокативні синтаксеми із вторинною функцією, яким властива семантично знебарвлена супровідна функція потенційного суб'єкта дії. Наприклад: – *Сумні твої відходи́ни, Анночко, – тихо промовив хрещений* (Ганна Черінь); – *Мене не-легко застати, пане вчителю*; – *Панове, прошу до обіду, – сказала Ганна* (Б. Лепкий); – *Господи, караєш нас за гріхи наші! – перехрестився він*; – *Каоне, вітаю тебе з перемогою* (В. Малик). Як бачимо, цим конструкціям не властива спонукальна інтонація, а характерна семантико-синтаксична ознака пасивності. У них спостерігаються елементи невимуженості, близькості відношення між мовцями.

Другою за частотою вживання групою речень-реплік, ускладнених вокативними синтаксемами, є структури, у яких форму кличного відмінка семантично дублює займенниковий іменник другої особи. Разом вони виконують тотожну семантико-синтаксичну функцію. Наприклад: – *Деся ти такий слух маєш, любо!* – *дивувався отець Білецький*; – *Вже краще ви, пане артист, малюйте святих з книжок, – обізвався Білецький* (Б. Лепкий); – *Вибий собі, доню, з голови ханів* (Р. Іванчук); – *Чому ви потураєте братові? – розлютовано запитав Денис. – Мовчи ти, блазню* (Б. Грінченко). Наведені приклади засвідчують, що в таких побудовах підкреслюється важливість особи одного з мовців, емоційний стан, ступінь особистих стосунків між ними.

Третій тип ускладнених побудов із вокативними синтаксемами, порівняно з двома іншими, є менш регулярним. Такі речення дорівнюють одному компоненту і конденсують у собі предикатно-суб'єктну структуру. Їх ще називають реченнями-звертаннями і кваліфікують як еквіваленти речення. Такому типу вокативної вторинної синтаксеми властива більша самостійність. Наприклад: – *Ждане!* – *піднімає чашу Стольник* (А. Іванов); – *Софроне!* – *звернувся Дмитро до одного з гриднів* (В. Малик); – *Трезор!* – *приказував голосно той до сабаки* (А. Дімаров); – *Боже!* – *підняв руки до неба Петро* (Панас Мирний). Як бачимо, комунікативне завдання цих побудов полягає в тому, щоб привернути увагу співрозмовника, інформувати про те, що саме до нього звертаються. Тому їм властива спонукальна інтонація.

Варто зазначити, що межі між цими типами ускладнених конструкцій надзвичайно рухливі і динамічні.

Отже, за нашими даними, найчастіше вживаються вокативні синтаксеми із вторинною функцією. За допомогою таких різновидів кличного відмінка формуються висловлювання, в яких передусім зосереджується увага на одному зі співрозмовників, разом із тим передаються різні відношення до виконуваної ними або кимось іншим дії.

Таким чином, мовленнєвий акт є природним середовищем функціонування вокативних синтаксем у формі кличного відмінка, за допомогою яких привертається увага співрозмовника, стимулюється прискорення реалізації певної дії, поява додаткової конкретної реакції, певних відомостей про предмети та явища реальної дійсності.

На функціонування цих одиниць у діалогах має вплив принцип мовної економії. Він виявляється в тому, що мовець, уникаючи дублювання текстової інформації, словесно позначає додаткові повідомлення, виявляє свою індивідуальну позицію та ставлення до обговорюваної ситуації.

Розуміння змісту вокативних вторинних синтаксем у діалогах часто залежить від певних чинників, як-от: етапи знайомства співрозмовників, зацікавленість темою розмови, соціальний статус мовців, їх настрій та ін. Вони є одними із найважливіших компонентів будови діалогу.

Література:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1955. – 416 с.
2. Ветрова О. Г. К вопросу о вокативных синтаксических единицах / О. Г. Ветрова // Лингвистические исследования 1980: Анализ синтаксических единиц. – М., 1980. – С. 52–59.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
5. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.